

Háberman Zoltán: Zsidó közösségek túlélési stratégiái

Középkori gettók¹ és közösségek

Absztrakt

A zsidóság hagyományos társadalomban élt a Talmud korától (II.-VI. század) kezdve az európai felvilágosodásig, melyet Kehilának nevezünk. Röviden be szeretném mutatni ezt a hagyományos zsidó társadalmat, a Kehilat, annak persze csak néhány szegmensét emelem ki, mely a XVI. és a XVIII. század közötti zsidó élet típusos formációja volt. Majd a család társadalmi szerepére térek ki a Kehila, a hagyományos zsidó societas kontextusában. Fókuszpontom az úgynevezett askenázi, európai zsidóság. Megközelítésem társadalomtörténeti, és a zsidó vallástudomány módszereit alkalmazom.

A több ezer éve létező zsidó közösségek a sokszor brutálisan ellenséges környezet ellenére fennmaradtak a mai napig. Jelen tanulmányban meg szeretném vizsgálni a középkori zsidó közösségek néhány szociológiai jellemzőjét. Van-e valamilyen különleges elv vagy séma, amit megfigyelhetünk, és általános következtetéseket vonhatunk le? Hogyan maradtak fenn a zsidó közösségek évezredek át?

A zsidó közösségek, mint azt megpróbálom leíró formában prezentálni, alárendelték az individuumot és még a családot is a közösség érdekeinek. A környezet ellenséges és fizikailag is fenyegető volt. A külső társadalom kirekesztése miatt egy sajátos, erősen integrált közösségi létbe kényszerültek a zsidók, hogy túléljenek és fennmaradjanak. A közösség fennmaradása fontosabb volt, mint az egyének vagy/és a család akarata, boldogsága, érdekei. Minden alá volt rendelve a többség érdekeinek. A közösség működési mechanizmusai a kollektív teljes felsőbbrendűségét valósította meg az egyének és még a család intézménye felett is. A Kehila, a spiritualitás és jóléti gondoskodás összekapcsolódásán alapuló közösség, melynek célja a zsidóság gazdasági és szellemi fennmaradása volt.

A zsidóság alkalmazkodni tudott, erre hagyományörző-spirituális életformájuk is predesztinálta őket, fennmaradásuk sikeres volt.

Kulcsfogalmak: zsidó vallástudomány, zsidó társadalomtörténet, közösség, Kehila, halacha-zsidó vallási törvény, család, gettó, túlélési stratégiák, Gemeinschaft und Gesellschaft

---

¹ A gettó szó az itáliai Velencéből származik, ahova a Velencei Köztársaság kormánya kényszerítette a zsidókat. Az angol és az összes nyelv gettó szava a velencei zsidó gettóból származik. A velencei gettót 1516. március 29 - én hozták létre. A név eredete (ghèto a velencei nyelvben) a "giotto" vagy "geto" szóból származik, azaz "öntőde", mivel az első zsidó negyed egy öntőde közelében volt, amely egykor ágyút készített. A gettót két híd kötötte össze a város többi részével, amelyek csak napközben voltak nyitva. A kapukat reggel megnyitották és este bezárták. A kapuk állandó, éjjel-nappali megfigyelése a zsidó lakosok költségére történt. Szigorú büntetéseket kellett kiszabni minden olyan zsidó lakos ellen, akit a kijárási tilalom után a gettón kívül fogtak el.

Abstract

Judaism lived in a traditional society, which we call the Kehila, from the time of the Talmud (2nd to 6th centuries) until the European Enlightenment. Even after this time, some Jewish communities continued to live in this traditional community of values and rules, essentially defined by the Hebrew Bible (Tanach) and the Talmud. I would like to briefly describe this traditional Jewish society, the Kehila, highlighting only a few segments of it, which was a typical form of Jewish life between the 16th and 18th centuries. I will then turn to the social role of the family in the context of the Kehila, the traditional Jewish societies. My focus is on the so-called Ashkenazi, European Jewry. My approach is social-historical, and I use the methods of Jewish studies.

Jewish communities that have existed for thousands of years have survived to the present day despite often brutally hostile environments. In this paper, I want to examine some of the sociological characteristics of medieval Jewish communities. Are there any particular principles or patterns that we can observe and draw general conclusions from? How did Jewish communities survive for thousands of years?

In addition to presenting the medieval Kehila, the Jewish community, I would like to draw some conclusions. Jewish communities, as I will try to present descriptively, subordinated the individual and even the family to the interests of the community. The survival of the community was more important than the will, happiness, and interests of the individual and/or the family. Everything was subordinated to the interests of the majority. The operating mechanisms of the community implemented the total supremacy of the collective over the institution of the individual and even the family. This may have been one of the secrets of its success.

The Jews could adapt, their traditional-spiritual way of life predestined them to do so, and their survival was successful.

Keywords: Jewish religious studies, Jewish social history, community, Kehila, halacha-Jewish religious law, family, ghetto, survival strategies, Gemeinschaft und Gesellschaft

I. Bevezetés

A több ezer éve létező zsidó közösségek a sokszor brutálisan ellenséges környezet ellenére fennmaradtak a mai napig. Jelen tanulmányban meg szeretném vizsgálni a középkori zsidó közösségek néhány szociológiai jellemzőjét. Van-e valamilyen különleges elv vagy séma, amit megfigyelhetünk, és általános következtetéseket vonhatunk le? Hogyan maradtak fenn a zsidó közösségek évezredekken át?

A kahal – a héber közösség – szó 123-szor fordul elő az Ószövetségben (KARASSZON, 2004). A Bibliában, Mózes öt könyvében (Tóra) a zsidó közösség kialakulásáról olvashatunk. Többek között jelentős a zsidó nép formálódása, az Egyiptomból való megmenekülés, a közös múlt. Mózes öt könyvében látjuk, hogyan alakul ki a zsidó nép, a közösség, a közös múlt és emlékezet, a hasonló normák elfogadása. Az egyik legfontosabb, legalapvetőbb közös elv a

monoteizmus közösségi öndefiníciója, ami természetesen a Tóra kánonjának elfogadásán nyugszik. A zsidó közösség vizsgálata egy rendkívül nehéz és összetett feladat. A szociális-közösségi gondolat kifejeződése rendkívüli módon kiterjedt, sokrétű, több ezeréves múltja van.

A középkori Kehila, a zsidó közösség bemutatásán túl néhány következtetést is le szeretnék vonni. A zsidó közösségek, mint azt megpróbálom leíró formában bemutatni, alárendelték az individuumot és még a családot is a közösség érdekeinek. A közösség fennmaradása fontosabb volt, mint az egyének vagy/és a család akarata, boldogsága, érdekei. Minden alá volt rendelve a többség érdekeinek. A közösség működési mechanizmusai a kollektív teljes felsőbbrendűségét valósította meg az egyének és még a család intézménye felett is. A középkori Kehilák története azt mutatja, hogy a zsidóság túlélését a szélsőségesen ellenséges környezetben a szorosan integrált közösségek létrehozása biztosította, melyek alapját a spirituális-vallási életnek a jóléti gondoskodással, a minden tag jólétéért viselt közösségi felelősséggel való összekapcsolódása biztosította. Ez lehetett az egyik titka a fennmaradás sikerének. Mai nyugati, liberális, demokratikus, individualista ideológiák és nézetek, mint például az identitás-választás szabadsága, lehetetlen, elképzelhetetlen volt a hagyományos zsidó közösségekben. A nyugati világban azonban egyre több konzervatív ideológia jelenik meg, mely a közösség és a család fontosságát próbálja erősíteni, érvényesíteni az individuumok érdekei felett. A hagyományos közösség, a Kehila, a zsidó történelemben akkor jött létre, amikor ellenséges, szélsőségesen kirekesztő társadalmi környezetben éltek a zsidók. A befogadó, jogegyenlőség alapján felépülő társadalom elvei, az emancipáció, a jogegyenlőség XIX. századtól vette kezdetét. Ezzel egyidőben kezdett széttöredezni, felbomlani a hagyományos Kehila. A zsidók túlélési stratégiái megváltoztak, és a közösség szigorú fennhatósága alól kikerültek. Ugyanakkor néhány zsidó csoport megpróbálta fentartani a tradicionális életvitelt és bezárkózó, zárt közösségekben maradtak. Ők a mai ultraortodox vallási csoportok.

Gemeinschaft és Gesellschaft

A közösség fogalma mindig is foglalkoztatta a tudományos elit képviselőit. Jelen tanulmány kereteit meghaladná a közösség elméleti, filozófiai hátterét bemutatni. Mégis röviden kitérnék a Gemeinschaft és a Gesellschaft szociológiai meghatározására. A közösségi elvek egyik legmeghatározóbb újkori megalkotója a németországi Ferdinand Tönnies volt. Fiatalon 32 éves korában, 1887-ben jelent meg „Közösség és társadalom” (TÖNNIES, 1983) című ma már szociológia-történeti klasszikus munkája. Tönnies idős korára megélte a náciizmus hatalomra jutását, és náciellenes volt 1933 előtt és után is. Főleg Thomas Hobbes angol társadalomfilozófiája, de Spinoza is nagy hatással volt rá. Nevéhez fűződik a Gemeinschaft és a Gesellschaft közösségi-társadalmi fogalmak distinkciója, melyekről azóta is sok vita zajlott. Max Weber és Emile Durkheim is reflektáltak Tönnies elméletére. Romantikus antikapitalista kritikáját sokan felhasználták, és a mai napig konzervatív és újkonzervatív nemzeti ideológiák szolgálatába állítják, többnyire a gemeinschafti családi-vallásos-népi közösség-fogalmat. A német filozófia és társadalomelméleti teoretikusok, bölcselők már a XVIII. századtól hangsúlyosan foglalkoztak a közösség és a társadalom elméleti kérdéseivel. Herder, Schiller és Hegel is, sokszor idealizált képet festenek a görög polisz közösségi ethosáról, és szembe állítják a nyugat-európai társadalommal, nem megfelelőnek tartott közösségiségével. A zsidó

közösségek természetesen a gemeinschaft meghatározáshoz állnak közelebb, ugyanakkor a zsidó közösségek a család intézményét is alárendelték a közösségnek.

II. A zsidó közösség, a Kehila

A zsidóság egy hagyományos társadalomban élt a Talmud korától (II.-VI. század) kezdve az európai felvilágosodásig, melyet Kehilának nevezünk. Néhány zsidó közösség még ezután is ebben az alapvetően a Szentírás és a Talmud meghatározott érték- és szabályrendszere szerinti hagyományos közösségben élt tovább. Röviden be szeretném mutatni ezt a hagyományos zsidó társadalmat, a Kehilát, annak persze csak néhány szegmensét emelem ki, mely a XVI. és a XVIII. század közötti zsidó élet típusos formációja volt. Majd a család társadalmi szerepére térek ki a Kehila, a hagyományos zsidó societas kontextusában. Fókuszpontom az úgynevezett askenázi, európai zsidóság. Megközelítésem társadalomtörténeti, és a zsidó vallástudomány módszereit alkalmazom. Adataimat és a tényanyagokat főleg Yakov Katz (2005, 119-290), valamint Komoróczy Géza (2012, 759-770) műveiből merítettem.

A 16., 17., 18. században a lengyelországi és a németországi zsidóság demográfiailag is nagy jelentőségű lett. Ekkor telepedhettek le zsidók az eddig számukra tiltott Hollandiában és Angliában. Az európai Kehilák a környezetüktől, a lakosság többségétől elszigetelten élték az életüket, gettóban vagy gettószerű szegregátumokban. Öltözködés, vallás és nyelv különbözőségei ellenére az igazi választófal, a többségi társadalom és a zsidók közötti szinte átjárhatatlan különállás oka a többségi társadalomban keresendő, és annak korszakában. Tehát a letelepedési engedélyt adó befogadó közösség uralkodói, politikai, egyházi, közigazgatási elitjének negatív attitűdje szegregálta, kényszerítette elkülönülésre a zsidókat. Azaz a kegyet osztó társadalom alattvalóként, alantasként határozta meg a zsidókat. A zsidók szolgai státusza (kamaraszolga) a lakhatási jogot megadó vagy visszavonó hatalomtól való függőséget illetően közmegegyezés uralkodott a kor királyai, nagybirtokosai között Németországtól Lengyelorszáig. Ennek következményeként is a zsidóknak sok választásuk nem adatott, így a különállás, a szegregáció a gettó-létben való élet volt a túlélés egyetlen lehetősége. A Kehilák változó méreteik ellenére sehol sem érték el azt a talmudi korban még előforduló helyzetet, hogy önállóan meg tudták volna termelni a szükségleteiket. A zsidó Kehila kiegészítette a környezet gazdasági struktúráit. Gazdasági, egzisztenciális kényszerek hatására a zsidók például nem kóser (nem zsidók által készített) borral is kereskedtek, de keresztény kegytárgyakkal (pl. rózsafüzérrel) is, melyekre teljes vallásjogi (halachikus)² tilalom volt addig. A keresztény és zsidó társadalom merev határvonalakat jelölt ki, de ennek pozitív következménye is volt. Az ugyanis, hogy egyik fél sem próbált téríteni, ideológiailag, vallási értelemben rivalizálni a másikkal. A két különálló entitás csupán gazdasági, kereskedelmi területen érintkezett, így bizonyos időszakokban tulajdonképpen békésen élhettek egymás mellett. Persze a kölcsönös távolságtartás, idegenként való kezelés és lenéző atmoszféra alapvetően soha nem szűnt meg. A szociológiai szakadék a két társadalom között vallási alapokon alátámasztható volt teológiailag és vallásjogilag (halachikusan) is, de változás következett be a Talmudi időszak és a kora középkorhoz képest. A kereszties hadjáratok és a térítés korszaka lejárt. Ugyanakkor egyre erősödő és gyakoribb jelenség lett főleg Kelet-

---

² halacha: zsidó vallási törvények, vallásjog, szóbeli bölcséleti hagyomány, a 2. sz.-tól kezdték részben írásba foglalni.

Európában, Lengyelországban a pusztán másságuk és különállásuk miatti nem teológiai antijudaizmus, egy agresszív, dühös, a feszültségek levezetésére szolgáló zsidó-gyűlölet, a pogromok, melynek szörnyű példái a Hmelnyickij-féle Lengyelországi vérengzések (17.sz.). Fontos megemlíteni ugyanakkor, hogy a zsidók a különállás ellenére, és a különálló lakhatásuk, gettó-létük ellenére kapcsolatba kerültek a többségi keresztény társadalommal. Például a házalás, mint kereskedelmi forma ekkor lett elterjedt, így zsidók gyakran megfordulhattak keresztények lakásaiban. A zsidó kereskedők megszállhattak különböző nem-zsidó helyeken, csatlakoztak nem-zsidó karavánokhoz, nem-zsidó adósaikkal, kölcsönügyletek folytán alakulhattak ki kapcsolataik. Léteztek a Kehilához, a zsidó önkormányzathoz lazábban kapcsolódó individuumok, de ezek ritka kivételek voltak. A zsidók nagy többsége valamilyen Kehilához tartozott, nem volt más választása létfenntartása érdekében. Ezért nem volt belső rendfenntartó vagy valamilyen belső rendőrsége a zsidó közösségeknek. A legnagyobb büntetés a *cherem* a közösségből való kizárás, kiközösítés ellehetetlenítette a zsidó normaszegőt. Ezzel a kiközösítéssel csak végső esetben éltek. A zsidó közösség a keresztény uralkodó elit általi befogadása, letelepedésük engedélyezése a hatalom gazdasági érdeke volt. Meghatározták, hogy milyen gazdasági tevékenységeket folytathatnak. Csak gazdasági előnyök reményében tolerálták, tűrték el a zsidókat. Ez általában a nemzetközi kereskedelem és hitelezés volt. A kora középkorhoz képest luxuscikkek mellett már mezőgazdasági terményekkel és nyersanyagokkal is egyre bővült a kereskedelem repertoárja, egyre bonyolódott a kereskedelem, az áruk és a tőke-piacok nemzetközi szövevénye. A Kehilákban élő zsidók között természetesen voltak szegények, alacsony szocioökonómiai státuszú családok és egyének, a közösség által eltartott tudós rabbik, hitszónokok (*mágidim*), templomszolgák stb., de alapvetően a lakhatási jogot adó uralkodó elit a néhány jómódú, tőkével és kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező zsidó miatt adott lehetőséget a letelepedésre. Az uralkodó elitnek érdeke volt olyan üzleti partnerekkel gazdasági kapcsolatba lépni, mint a zsidók, akiknek nincs és nem is lehetnek politikai vagy egyéb ambíciói, akik nem lehetnek riválisaik, mint esetleges egyes keresztény feltörekvő rétegek. Így a keresztény elitnek a zsidók kiszolgáltatottságát érdekükben állt fenntartani. Ebben a kényszerhelyzetben a Kehila zárt világában egy intézményrendszer és egy bonyolult zsidó mini-állam jött létre. A Kehilák különálló kis zárványok lettek Európa különböző pontjain. Belső szellemi életük virágzott, autonóm közigazgatási szabályrendszerüket aprólékosan kidolgozták.

Röviden bemutatom e belső struktúrákat, majd rátérek a család szerepére. Mivel a zsidók mind az állam törvényei, mind saját akarataik révén a társadalom többi részétől elszigetelten éltek, egyéni, családi és csoportos szükségleteikre saját közösségükön belül kellett megoldásokat, válaszokat találniuk. Kénytelenek voltak a különböző létfontosságú szociális funkciók ellátására, mint amilyen a családi élet, megfelelő hatalommal bíró intézményrendszert kiépíteni. A Kehila funkciója a közösség tagjainak egyben tartása és tulajdonképpen túlélése volt. A szervezet nem lett volna képes ezeket a funkciókat ellátni, ha nem lett volna az a konszenzus, hogy a tagok mindegyike ragaszkodik a zsidó hagyományokhoz, törvényekhez elsősorban a Szentíráshoz és a Talmudhoz. Ezek a törvények, előírások azonban mindig változtak, és volt bennük rugalmasság is. A halacha-tudósok alkalmazkodtak, döntéseket hozhattak, és helyi szokások is kialakulhattak. Fontos szerepet játszottak a *minhágim*, a szokásjogok. A helyi szokásokat is írásba foglalták, és jellegzetesen a kor közigazgatási, helyi,

helyhatósági rendeletei voltak, ezeket *takana*-nak hívták (többszám *tákánót*). A gyülekezet rétegződve szerveződött. A közösség irányítását általában egy 3 és 6 fő közötti vezetés látta el. Ők voltak a *párnásim* vagy *rásim*, az előljárók. A hierarchia alacsonyabb fokán a *tovim*, *gábáim* és a *memunim* tisztségviselői voltak. Ezek a köztisztviselők a jótékonyság, az imaház vagy a kóserság felügyelői voltak. Létezett egy funkció a külső környezettel való kapcsolatok ellátására is, ezt általában *stádlán*-nak nevezték. A rabbi általában több jelentkező közül választotta ki a közösség egy választott testülete. A rabbi egy felavatott halachikus, tehát egy vallásjogi döntőbíró volt. A rabbi meghatározott időre alkalmazták. A rabbi tanítóként, prédikátorként is funkcionált. Lényegében a közösség vallási-spirituális tekintélye, autoritása volt. A közösség bonyolult belső adózási, pénzügyi rendszerben működött, fizetéseket fizetett, bírságokat szedett be, állandó elszámolási rendszert működtettek. A közösség vezetői, a halacha tudósok következetesen a közösséget pártolták az egyénnel szemben. Az egyének fordulhattak egyéni jogaikkal, sérelmeikkel a rabbinikus bírósághoz, halachikus döntéseket kérve, de általában a közösség megtartó ereje, egysége és összetartozása magasabb érték volt, mint az individuális érdekek. A Kehilákban tehát bonyolult intézményhálózat működött. Ezeknek a jórészt fentebb említettük már, kicsit részletesebben érdemes azonban megnéznünk a szociális gondoskodásban jelentős szerepet játszó két intézményt, a Hevra Kadisát (Szent Egylet) és az adórendszert.

Szent Egyletek

A Hevra Kadisa kifejezés Szent Egyletet jelent. A Szent Egyletek, a Hevra Kadisák a temetkezés, a jótékonyság és a közigazgatás alapvető intézményei voltak a Kehilákban. Közép-Európában az egyik első, jelentős Hevra Kadisát a 16. században, Prágában alapították. Ezeket az egyleteket vagy egyesületeket Temetkezési Egyletnek is nevezik, mivel a halál és a halottak méltóságos utolsó útra kísérése volt az egyik legfontosabb funkciójuk. Ezek az egyesületek voltak a zsidó közösség elsődleges szerveződési egységei. Minden Kehilában az első intézmény, amit létrehoztak általában nem a zsinagóga, a bíróság (Bet Din) vagy az iskola volt, hanem a Szent Egylet. A közösséget szigorú közigazgatási szabályok szerint működtették. Sok mindent megtudhatunk, ha megnézzük a közösségek legfontosabb okmányait, így a szervezeti, működési szabályzatokat, melyeket alaposan, részletesen leírtak, dokumentáltak a korszakban a közösség tagjai. Barabás Györgyi (2007) közel hatszáz zsidó közösség alapszabályát kutatta fel az 1705-ös évektől, s kutatómunkájából is kiderül, hogy tulajdonképpen minden, magát valamire tartó zsidó közösség készített rendkívül részletes írásos anyagot, megfogalmazták az életüket szabályozó elveket. Magától értetődően a rászorultak támogatását is kötelességszerűen ellátták. A Szent Egyletek hagyományosan több funkciót láttak el. Ilyenek voltak például a gyászoló étkeztetése a temetést követően. Jól képzett orvos biztosítása a súlyos betegségben szenvedő ember részére, aki legyen jelen a halál pillanatában, (amikor a lélek eltávozik a földi porhüvelyből). A Hevra Kadisa legfontosabb feladata valószínűleg az volt, hogy méltó temetésről gondoskodjon a közösség minden tagja számára. Ugyanakkor feladata volt az is, hogy foglalkozzon a gyászolókkal, gondoskodjon az árván maradottakról. A zsidó teológiában hatalmas jelentősége van annak, hogy a halottakhoz és holttestekhez tisztelettudóan kell viszonyulni és tisztességes temetés jár mindenkinek. A Szent Egylet előljárói írták a közösség belső szabályzatait. Részletesen kitértek minden lehetséges felmerülő problémára. Ezeket a Szent Egyleteket több ember vezette, általában olyan embereket választottak, akiket a legjobban

tiszteltek a közösségben. A Szent Egyletek látták el a közösség közigazgatási funkcióit, ugyanakkor nem hideg bürokraták voltak, hanem a közösségben a legelismertebb emberek. A Szent Egylet vezetői a Kehila legtiszteltemőbb tagjai voltak, akik a legjobban ismerték a teológiai szabályokat, a spirituális és vallásjogi elveket. Ezek betartatását azonban olyan emberekre bízták, akik nem csak ismerték a közösség fennmaradásának szabályait és elveit, de a közösség legmegbecsültebb tagjai is voltak. A rabbik ebben az időben a közösségen kívülről jöttek. Tulajdonképpen határozott időre szerződéssel alkalmazott fizetett tanárok, vallásjogi kérdésekben jártas, spirituális emberek voltak, a rituális, teológiai szabályok ismerői, akik tanácsokat adtak, okattak, de nem voltak megkérdőjelezhetetlen autoritások. Néhány rabbi hatalmas tekintély lett, de ez nem volt általános.

Adózás

A Kehilák működése és működtetése lehetetlen lett volna adózási rendszer nélkül. A Kehilák kis mini-államként funkcionáltak. A születéstől a halálig, az oktatástól a spiritualitásig és a szociális problémákig, tehát az élet minden területére kiterjesztették a közösség írott és íratlan szabályait és normáit. A zsidó társadalmi értékek és normák eredete megkérdőjelezhetetlen volt a közösség tagjai számára. A zsidó Biblia és a Talmud biztosította a Kehila szellemi alapjait, ebből következtek, vonták le az életvitel, a viselkedés normatív szabályait. A zsidó Bibliában és a Talmudban már több ezer évre visszamenőleg az adózási rendszer egy fontos és részletesen alaposan átgondolt kérdés volt. Ennek az egyik példája a később a kereszténység által is átvett tized fogalma (Maaszer). Bonyolult adózási rendszer működött az ókori Izrael területén. A Maaszer, a tized, (Héberül az eszer szó jelentése „tíz”) A Szentély fennállása idején a leviták és a kohaniták, vagyis a kor spirituális vezetői, papjai, a zsidók áldozati adóiból, a tizedből éltek. A maaszer is egy külön bibliai micva (előírás, hagyományosan a zsidó teológiában 613 bibliából eredeztethető előírást fogalmaznak meg). „Leviták...ne kapjanak birtokot. Mert Izrael fiai tizedét, amit levesznek az Örökkévalónak adományul, a levitáknak adtam birtokul...”(4MÓZES 18:23-24). Egy fajta tizedet háromévente kellett leróni, odaadni a jövevényeknek, özvegyeknek, árváknak, tehát minden rászorulóknak, a „kapuidban” vagyis, akik a lakóhely szerinti közigazgatási határhoz tartoztak. A Szentély utáni évezredekben ez a tized is a jótékony adakozás kategóriája lett. A hagyomány szerint, minden jövedelem tized részét jótékony célokra kell fordítani, valamint sok közösség hagyományában a kóser élelmiszerek közül értékesebb az a gyümölcs vagy bor, aminek tized részét levették, és jótékonyosságra fordították. Az elv, az volt, hogy a maaszer vagyis kerestetünk 10%-a körül adhatunk igazságos, szociális (cedaka) célokra.

A Kehiláknak volt bőven honnan meríteni a javak újraelosztásával kapcsolatban, hiszen a redistribúció több ezer éve jelen volt a zsidó hagyományokban. Általában a Hevra Kadisa, a Temetkezési Egyletek dokumentációjában jegyezték le, hogy milyen módon támogatják a gyermekszületéstől a házasságon át a temetésig az emberek életét, mindennapjait. Szabályozták például a fiatal házások ellátását, házasítását, hozományát, ezeket a közösség pótolhatta is szegényebb családok esetén. Külön létezett szociális célokra támogató pénztár (Kupa sel Cedaka). A közösség vezetősége a közösség tagjait kihágásokért, szabálysértés miatt kötelezhette, hogy fizessenek be egy jótékonyossági pénztárba. A mai napig létező hagyomány, hogy a zsinagógában szombatoként, a Tóra (Mózes 5 könyve) heti szakaszának olvasása után a közösség tagjai adományokat ajánlanak fel például oktatási, szociális és egyéb célokra.

A Shtetl, a Kelet-Európai Kehila

A shtetl kifejezés jelentése az a kis település, kis falu, amelyben a zsidók évszázadokon át éltek Kelet-Európában. A "shtetl" szó jiddis eredetű, és kisvárost jelent. A shtetlek olyan kis falvak vagy kisvárosok voltak Oroszországban és Lengyelországban, amelyek a 19. században és a 20. század elején egyedi szocio-kulturális közösségi mintát mutattak. Jellegzetesen a jiddis nyelv és kultúra határozta meg. Legnyugatibb pontja Kelet-Magyarország régiójáig terjedt el. A shtetl-életnek különböző művészeti, irodalmi, film ábrázolásai léteznek. Ilyen például Sholem Aleichem: *Tevje, a tejesember* című könyve, amelynek filmváltozatát sokan ismerik Hegedűs a háztetőn címmel, nagy sikert aratott 1971-es megjelenésétől. Ezen kívül a Shtetl témáról sokan szerezhettek még benyomásokat például Marc Chagall festőművész populáris alkotásaiból, melyek az ukrán zsidó Shtetl-életet mutatják be. A Shtetl sokkal bonyolultabb társadalmi jelenség, mint a Hegedűs a háztetőn című film sematikus, leegyszerűsítő, giccsbe hajló ábrázolása. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy kedves báj és meseszerű szimpátia árad a filmből. A shtetlek mérete néhány száz és több ezer lakos között változott. Ezeket a kisvárosokat gyakran erdők és mezők vették körül. A nem zsidók általában a városon kívül éltek, míg a zsidók a városban. Az utcák többnyire porosak vagy sárosak voltak. A házak és a zsinagógák gyakran fából készültek, így sok közülük leégett. Jellemzőek voltak az úgynevezett shtiblekh (kis imaházak), lakás-zsinagógák. A közösség formális és nem formális vezetői felügyelték itt is a spirituális, vallási ügyeket, az adók beszedését, és azok elosztását is irányították. Természetesen a nehéz helyzetbe került tagok szociális támogatást is kaphattak. Alapvetően tekintélyelvű közösségek voltak, autoritások irányították a mindennapi életet és a spirituális tevékenységeket. A shtetl-beli zsidók többsége, férfiak és nők egyaránt, a családjuk eltartása érdekében dolgozott, általában kereskedelmi vagy kézműves szakmákban, majd az iparosodással egyre gyakrabban a gyárakban. Jellemző volt az állattartás és a mezőgazdasági munka is, de ez a többségi társadalom kirekesztése miatt elkülönült a nem-zsidóktól. A modernizáció, a kivándorlás és az oroszországi helyzet, a forradalom hozzájárult a shtetl hanyatlásához. A holokauszt következtében a shtetlt vagyis a zsidó lakosságot szinte teljesen megsemmisítették puszkagolyóktól a gázkamrákig minden lehetséges pusztító eszközzel. A 20. század fordulóján több ezer shtetl létezett Kelet-Európában, és bár sok zsidó közösség hasonló szervezeti struktúrával rendelkezett, mégsem volt mindegyik egyforma. A politika, a dialektus és a vallási szokások Kelet-Európában eltérőek voltak. Minden shtetlnek megvolt a maga története és hagyományai, amelyekre a helyi társadalmi környezet volt hatással. Minden shtetlnek megvoltak a maga receptjei, történetei, legendái, népzenei, vallási dallamai. Természetesen spirituális vallási eltérések és hagyományok (minhágim) is változatosak voltak. A haszidizmus zsidó vallási irányzata a 18. századtól számos shtetlben virágzott, és sok közösségben egyszerre több különböző haszid csoport is létezett. A haszidizmus egy zsidó vallási-spirituális irányzat, mely szembeállt a formalizált, elitista vallási hierarchiával. A haszidizmus demokratizálni szerette volna a spiritualitást, a vallás megélését minden egyes individuum számára hirdette, függetlenül a társadalomban betöltött státuszára. Ahol voltak haszidok, ott valószínűleg voltak mitnagdimok, a haszidizmus ellenfelei, akik a hagyományos történeti mainstream judaizmust gyakorolták. Minden shtetlnek volt saját identitása, de természetesen nem térhettek el nagy vonalakban az alapvető elfogadott vallási teológiától és hagyományoktól. Egy-egy shtetl lakosságának többségét gyakran nem zsidók alkották. A

shtetlben jelentős számú, többségében nem zsidó lakosok éltek. A valóságban a shtetleket a zsidók és a nemzsidók közötti mindennapos érintkezés jellemezte (EISTAIKH, 2000). A zsidóellenes erőszakos cselekmények (pogromok) nem a zsidó-keresztény kapcsolatok teljes történetét mesélik el a shtetlben. A shtetlek piaci városok voltak, és mint ilyenek, lakosaik, zsidók és nem zsidók, kereskedők és földművesek, vevők és eladók, napi üzleti ügyleteket bonyolítottak, és társadalmi kapcsolatokat is ápoltak.

A Kehilák Kelet-Európai közösségi struktúrái tovább élnek napjainkig. Amerikában és Izraelben a hagyományos Kehila szervezeti, intézményes sémáit megtartva, a közösség képes funkcionálni gazdaságilag és spirituális értelemben is. Annyira megtartották a Kehila/Shtetl normáit, értékeit, szervezetét, kultúráját, hogy még az évszázados öltözködésük is változatlan maradt. (A kaftán és a halántéktincsen kívül a szörme kalap viselése is megmaradt, mely a korabeli orosz, lengyel ruházat jellegzetessége volt.)

III. A család szerepe a közösségben

A családot a Kehila tagjai egy szervezeti alrendszerként fogták fel. Mint az előbbiekből következtethetünk a család alá volt rendelve a közösségnek. Ez a szervezeti egység fontos volt természetesen a közösség számára, de az egész közösség érdekei, szigorú szabályai és értékei vonatkoztak rá, akár az egyénekre. A családot, mint a családfő eltartási kötelezettségébe tartozó háztartást határozták meg. Jól példázza ezt a családtagok lakhatási joga. Ezeket is a helyi rendeletek a *takanot* szabályozták. A családfő letelepedési joga a háztartás tagjaira, még a szolgáltókra is vonatkozott. Valahol meghúzták a határt, hogy törvényesen ki lehet a családi háztartás tagja. A családi háztartáshoz gyakran csatlakoztak további rokonok. Letelepedni vágyó emberek a közösségben, mint családtagok próbálkoztak lakhatási jogokat biztosítani maguknak, ugyanakkor a közösség önvédelemből felügyelte ezt a kérdést is. *Hezkát ha-jisuv* volt a neve annak a rendelet-gyűjteménynek, amely a betelepülést szabályozta. A *halacha* (zsidó vallásjog) szerint a feltételek nélküli letelepedést csak a vérrokonokra vonatkoztatták, közvetlen felmenőkre és gyerekekre, akiket köteles eltartani a családfő.

A család azonban kis típusú család-modell volt. A mag a házaspár és a gyerekeik voltak, ebbe beletartoztak a korábbi házasságból származó gyerekek is. A család egy otthonban élt. A családi vagyontárgyak jogilag a férj birtokában voltak, függetlenül a vagyon értékétől. A feleségnek voltak jogai a vagyon használatához. Ahol részt vett a feleség az üzleti tevékenységben ott teljes partneri, egyenrangú viszony illette meg a gazdasági tevékenységből származó bevételek feletti rendelkezést. Előfordulhatott, hogy a férj teljesen a Tóra-tanulásnak szentelte az életét, és a feleség tartotta el magukat az üzleti vállalkozásból. A gyerekek a szüleiktől függtek és főleg apjuk jogi és gazdasági felügyelete alatt éltek. A család magjával nem ritkán együtt éltek valamelyik házastárs szülei. A gyermekeknek kötelességük volt jogilag és szokás szerint is eltartani idős szüleiket. Szokás volt, hogy könyörületességből befogadtak más rokonokat is vagy idegen árvákat. Sokszor a családok, ha megtehették bizonyos ideig eltartották frissen házasodott gyermekeiket is. A háztartásban élő eltartottnak számítottak a háziszolgák, szakács, dajka vagy néhol a magántanár *melamed*, ezek státuszát szerződésbe foglalták. A család egy monogámiára alapuló, patriarchális családmódel volt. A házasságot a szülők megegyezésével hozták össze. Ha a szülők nem éltek, akkor a rokonok, gyámok megbeszélése alapján házasították össze a párokat. Az eljegyzés hónapokig, sőt évekig is

tarthatott. Előtte írásban megegyeztek a felek a feltételekben (*tnaim*). Ezek a feltételek például a hozomány nagysága vagy a pár jövőbeli lakhelye volt. Az ifjú párnak ezekbe a feltételekbe semmiféle beleszólása nem volt. Az írásos eljegyzési szerződésbe belefoglalták, hogy amennyiben az egyik fél visszalép, bánatpénzt fizet. Ez a hozomány fele lehetett. Sokszor *cherem*, azaz kiközösítést is maga után vonhatott a szerződésszegés, vagy komoly bírságokat. A házasulandók kora általában fiúknál 15-18 között, lányoknál 13-16 éves korban történt. Valószínűleg erkölcsi okok miatt a szexuális vágy jelentkezése miatt már korán megházasították a fiatalokat, hogy vágyaikat házastársukkal elégítsék ki. Eleinte eltartották a szülők a párt, mert fiatal korukból kifolyólag még tanulhattak. Hozományt mindkét család adhatott. Minél nagyobb hozománnyal rendelkezett valaki, annál nagyobb esélye volt jól házasodni. A hozomány is azt mutatja, hogy a házasság egy új gazdasági egység létrejötte volt a Kehilában. Azok, akiknek nem volt lehetőségük hozományt adni a gyermekeiknek, azoknak a közösség segített. A közösség érdeke volt, hogy sikeres, gazdaságilag működő családi egységek jöjjenek létre. Az ún. *hachnaszat kala* egyletek/szervezetek a szegény lányok kiházasítása érdekében jöttek létre, a közösség segítette, hogy ne maradjon senki egyedül szegénysége okán. A közösség által elismert, megbecsültséget hozó jótékonyági tevékenységnek számított, ha valaki egy szegény rokon vagy a közösségben élő árva felnevelését, kiházasítását felvállalta. Ezekből a szociális hagyományokból nőttek ki a zsidó jótékonyági szervezetek a XIX-XX. században, a mai napig. A hozomány mellett értéknek számíthatott bizonyos helyzetekben, hogy a házasulandó gyermek is lakhatási joggal rendelkezik a Kehilában. A jómódúak a gyermekeik házasságával még tovább növelhették gazdagságukat, a szegény családok gyermekeinek esélyei kisebbek voltak, így fennmaradt a Kehila gazdasági szerkezete, túl nagy mobilitás nem volt jellemző a családok szocioökonómiai státuszában. A rokonok segítése anyagi támogatást jelentett gazdasági csőd vagy szegénység esetére. A rokonok segítése elsőbbséget élvezett a többi szegény segítségével és a jótékonyági adományok adásával szemben. A közösségeken belül is gyakran rokonság alapján alakultak ki az egymással a hatalomért, gazdasági előnyökért vagy társadalmi státuszért vetélkedő csoportok.

IV. Összegzés

A Kehila, a közösség, vagyis a gyülekezet célja a zsidóság gazdasági és szellemi fennmaradása volt. Ebbe a zárt gettó helyzetbe a külső keresztény környezet valósága kényszerítette be a zsidóságot. A középkori Kehilák története azt mutatja, hogy a zsidóság túlélését a szélsőségesen ellenséges környezetben a szorosan integrált közösségek létrehozása biztosította, ennek alapját a spirituális-vallási életnek a jóléti gondoskodással, a minden tag jólétéért viselt közösségi felelősséggel való összekapcsolódása biztosította. A közösség integráltságát kiterjedt intézmény- és szabályrendszer szavatolta, mely a közösség minden tagjára egyaránt vonatkozott, és mely a közösségi kontrollt is gyakorolta. Ez lehetett az egyik titka a fennmaradás sikerének. Választási lehetőség, személyes szabadság ilyen körülmények között viszont nem nagyon volt elképzelhető. A család a tárgyalt korszakban a közösséggel szemben alárendelt szerepet játszott. A család a Kehila egy olyan alegysége volt, mely funkciója a közösség fennmaradását célozta, szabályrendszerét és értékeit a közösség határozta meg, önálló, független szerepe nem volt. A 18. század után jött el a zsidó család függetlenebb,

önállóbb korszaka, amikor kikerül a család a Kehila vagyis a közösség szoros kontrollja, szabályozása alól.

Irodalom

BARABÁS Györgyi (2007): Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai. Budapest. MTA Judaisztikai Kutatóközpont.

ESTRAIKH, Gennady (2000): The Shtetl: Image and Reality. Papers on the Second Mendel Friedman International Conference on Yiddish, Routledge.

HARASZTI György (1999): Két világ határán. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

KARASSZON István (2004): Az ószövetség varázsa. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

KATZ, Yakov (2005): Hagyomány és válság. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest-Jeruzsálem.

KOMORÓCZY Géza (2012): A zsidók története Magyarországon. Kalligram Kiadó, Pozsony.

STOLZENBERG and N. Myers (1992): Community, Constitution, and Culture: The Case of the Jewish Kehilah. University of Michigan Journal of Law Reform Volume 25 Issues 3&4 1992.

TÖNNIES, Ferdinand (1983): Közösség és társadalom. Gondolat, Budapest.